ZIN DOET LEVEN

Levensoriëntatie, zingeving en waardevolle zorg

GGZ Oost Brabant

‘Zingeving is de basis van wat ons drijft als mens in al onze rollen’

Kees Kampen, directeur behandelzaken

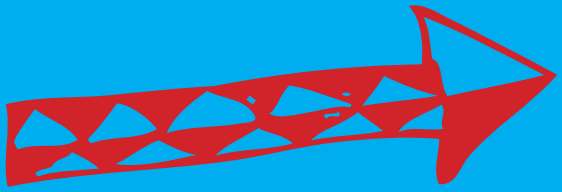

‘Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie’

Levensoriëntatie, zingeving en waardevolle zorg

9

1. gesprekken over zingevings- en existentiële vragen 17

2. Rituele begeleiding 21

3. Palliatieve zorg 25

4. Onder de aandacht brengen van zingevings- en morele vragen 29

5. Ethische reflectie en moreel beraad 33

6. Beleidsontwikkeling van de organisatie 35

INHOUD

‘Levensoriëntatie als onderdeel van een totaalpakket behorend bij specialistische zorg van de GGZ.’

Erik Lemmen, directeur behandelzaken

‘Een heel mooie manier om te kijken naar wat er speelt in de leefwereld van een persoon en hem daar bewust van laten worden, om dan verder te gaan.’

Linda van Moorsel, rehabilitatie consulente LVB-P & LGGZ

‘Vanuit hun kennis helpen de begeleiders in levensvragen onze cliënten zin te geven aan hun leven. Hun waardevolle bijdrage hieraan én hun reflectie op goede zorg zijn een versterking van de herstelondersteunende zorg die wij voor ogen hebben.’

Anne Gaijmans, coördinator ervaringsdeskundigheid

‘Ieder mens streeft naar een betekenisvol leven’

William Anthony, grondlegger van de herstelvisie

VOORWOORD

Levensoriëntatie is van alle tijden. Ieder mens maakt keuzes in zijn leven en zoekt naar wegen die hem zinvol lijken. In het licht van alle ontwikkelingen in de samenleving en binnen de geestelijke gezondheidszorg is het nu belangrijker dan ooit om ruimte te geven aan zingeving en het levensverhaal van cliënten.

De dienst Levensoriëntatie, voor zingeving en waardevolle zorg (voorheen dienst geestelijke verzorging) geeft een eigentijdse invulling aan het begeleiden van cliënten met zingevingsvragen en het nadenken over goede en waardevolle zorg binnen GGZ Oost Brabant. Daarmee is het een onlosmakelijk onderdeel van herstelondersteunende zorg.

Dit boekje geeft jou, als cliënt, naaste of medewerker, een indruk van wat de Dienst Levensoriëntatie kan betekenen.

Bjorn Ceresa
directeur

'Dat iets er mag zijn, hoe moeilijk ook, geeft al nieuwe levensruimte'

Henk van de Goor:

‘ALS HET KISTJE TOCH EENS SPREKEN KON’

“Al jarenlang sleep ik een kistje met me mee. Hierin zitten briefjes met onderwerpen over levensthema’s waarover een gesprek zou kunnen gaan. Het heeft twaalf vakjes voor verschillende levensgebieden zoals werk, relaties en gezondheid.
Als het kistje toch eens spreken kon! Honderden verhalen hebben er omheen geklonken, er is om gelachen en om gehuild. Het leven wordt er in al zijn facetten besproken. Dit heeft alles met zin te maken, want zin manifesteert zich in de concrete dingen van de dag.

In het midden van het kistje bevindt zich een grote open ruimte. Feitelijk zou deze in verbinding moeten staan met alle levensgebieden. ‘Die grote lege ruimte in het midden’ noem ik het zelf. Het is een ruimte waarin alles samenvalt en die toch vrij dient te blijven. Soms wordt die ruimte echter door iets anders in beslag genomen, bijvoorbeeld door ziekte of ernstig verlies. Hierdoor worden je andere levensgebieden vaak verwaarloosd.
Een vrije ruimte is feitelijk ook wat ik tijdens een groepsgesprek probeer te creëren: een open sfeer waarin je je vrij uit mag spreken. Dat hoeft niet tot oplossingen te leiden. Het feit dat er, hoe moeilijk ook, iets ‘is’ en ‘mag zijn’, geeft nieuwe levensruimte en biedt nieuwe perspectieven.

En natuurlijk zeggen cliënten wel eens als ze de kist zien: ‘Daar heb je de box van Pandora weer!’ Dat is de kist waar, toen die geopend werd, alle kwalen en ellende uit ontsnapten. Maar toen de deksel er weer opviel, bleef er één ding achter: de hoop.”

Henk van de Goor is begeleider in levensvragen

‘Een paar rupsen
zal ik wel
moeten verdragen,
als ik ooit
vlinders wil zien’

Uit: de Kleine Prins van Antoine de Saint Exupéry

LEVENSORIËNTATIE, ZINGEVING EN WAARDEVOLLE ZORG

Een psychiatrische aandoening heeft grote invloed op een mensenleven. Aandacht voor hoe je weer zin kan ervaren in je leven is dan ook essentieel. Hoe je tegen je leven aankijkt en wat je waardevol vindt, speelt daarbij een grote rol. Elk mens heeft herinneringen, verlangens, beelden, opvattingen, normen en waarden. Deze 'bagage' geeft zicht op wie je bent en hoe je naar het leven kijkt. De dienst levensoriëntatie begeleidt cliënten, naasten en medewerkers in dit proces.

'Het zien dat we allemaal mensen zijn, met dezelfde behoefte, al is of lijkt het soms anders. Bewustwording van wie ik ben en wie ik wil zijn, en bij wie ik kan zijn!'

Ger, 52 jaar

levensverhalen
verantwoording
machteloos
kracht
bezield
perspectief
god
betekenis
verbondenheid
ontmoeting
geloof
diepte
verwondering
verlangen
ruimte
zorg
mens
zin
vriend
dromen
hoop
eenzaamheid
ontroering
levenskunst
balans
ziel
toekomst
mondig
strijd
teleurstelling
afscheid
vrijheid
spiritualiteit
waardevol
verantwoordelijkheid

Wat is levensoriëntatie en zingeving?

Levensoriëntatie is de wijze waarop je zin geeft aan je leven in relatie tot jezelf, anderen en de wereld om je heen. Wat maakt je leven de moeite waard? Zingeving is de behoefte te 'weten', dat wat we doen in het leven waarde heeft, betekenis heeft, er toe doet.

'Ik kreeg een andere kijk op mijn vragen en de punten waar ik op vast liep. De vragen die mijn begeleider in levensvragen aan mij stelde, triggerden mij om na te denken over dingen die mij zo duidelijk leken. Het gaf me inzicht en vertrouwen en ik kon met een meer open blik naar mezelf kijken.'

Fatima, 28 jaar

Wat doen begeleiders in levensvragen?

Begeleiders in levensvragen zijn academisch geschoold en hebben zich gespecialiseerd op het gebied van levensoriëntatie. Zij bieden breed georiënteerde begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij het omgaan met levens- en zingevingsvragen en advisering bij ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.

‘Het is belangrijk om in gesprek te blijven over hoe we omgaan met grijze gebieden, en op een andere manier praten met collega’s over zaken waar je tegen aanloopt en die je niet kan oplossen met medische kennis.’

Theodoor Veerman, psychiater in opleiding

Wat is de relatie tussen levensoriëntatie en herstel?

Bij levensoriëntatie gaan begeleiders in levensvragen samen met jou op zoek naar antwoorden op de vraag hoe je zin kan geven aan een leven dat getekend is door een ernstig ontwrichtende psychische ziekte. We werken herstelondersteunend door je te helpen je eigen kracht- en hulpbronnen te (her)vinden en eventueel nieuwe te ontwikkelen. We helpen je mee de regie over je leven terug te krijgen en waar nodig je grenzen te verleggen. We helpen je je huidige levensperspectief te accepteren en gaan met jou op zoek naar een positieve herwaardering van je eigen leven en je levensverhaal.

Waardevolle zorg: reflecteren op de alledaagse zorgpraktijk

In het dagelijks werk in de geestelijke gezondheidszorg ontstaan regelmatig ethische kwesties rondom thema's als respect en integriteit, verantwoordelijkheid en autonomie, afstand en nabijheid en visies op 'normaal gedrag'. Medewerkers en managers kunnen knel komen te zitten tussen verschillende waarden en normen en botsende belangen. Begeleiders in levensvragen creëren ruimte voor reflectie en voor uitwisseling van verschillende visies en overtuigingen van professionals. Dit heeft als doel, gezamenlijk de zorgpraktijk te verbeteren en herstelondersteunende zorg op collectief niveau te realiseren.

‘Wanneer je een schip wilt gaan bouwen
breng dan geen mensen bijeen
om timmerhout te sjouwen
of te tekenen alleen.
Voorkom dat ze taken ontvangen
deel evenmin plannen mee
maar leer eerst de mensen verlangen
naar de eindeloze zee.’

Antoine de Saint-Exupéry

De mens heeft anderen nodig
om vorm en inhoud te geven
aan zijn bestaan.’

Familieraad GGZ Oost Brabant

Gesprekken over zingevings- en existentiële vragen

Begeleiders in levensvragen bieden ondersteuning en begeleiding bij het ontwikkelen van een eigen visie op de aandoening, gericht op het herijken en aanvaarden van het eigen levensverhaal. In gesprek diepen we gezamenlijk het levensverhaal uit en onderzoeken we levenservaringen. Samen gaan we op zoek naar zin- en betekenisgeving en antwoorden op levensvragen.

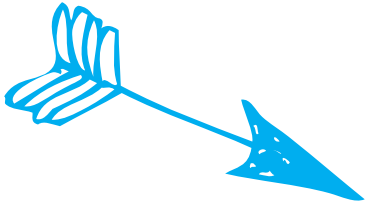

‘De groepsgesprekken rondom zingeving waren voor mij een bijzondere ervaring. Hier vond ik troost en begrip, van anderen, maar ook naar mezelf toe. Ook kon het erg confronterend zijn en zette het aan tot zelfreflectie.’

Ricardo, 55 jaar

'Nu begrijp ik veel beter wat er is gebeurd'

Kevin:

‘Het kwam heel dichtbij’

“Tijdens de module zingeving ben ik dieper ingegaan op onderwerpen waar ik normaal gesproken niet bij stil stond, zoals bijvoorbeeld de thema’s ‘tijd’ of ‘verhuizen’. Tijdens het gesprek stelde de begeleider in levensvragen hier verschillende vragen over, zoals: ‘waar ben je opgegroeid, hoe vaak ben je verhuisd in je leven, hoe ben je hiermee omgegaan?’ Deze vragen kwamen voor mij heel dichtbij. Ik stond stil bij hoe ik dingen ervaarde. Ik kon er hierdoor ook met andere mensen over gaan praten. Dit gaf mij input voor mijn behandeling.

Naast de zingevingsmodule heb ik ook een aantal individuele gesprekken gehad. Hierdoor vielen de puzzelstukjes op z’n plaats. Ik kwam met klachten over mezelf vergeven en voelde veel boosheid. Het was voor mij erg prettig dat ik alles kon vertellen, zonder dat daar een oordeel over werd geveld. Het heeft helderheid en overzicht gebracht, door samen te kijken naar wat er in mijn leven gebeurd is en dit samen te onderzoeken. Het was confronterend om alles uitgetekend in mijn levenslijn terug te zien; nooit eerder had ik het er met iemand over gehad. Ik was opgefokt en kon ieder moment tot ontploffing komen, omdat ik dingen niet begreep. Nu begrijp ik veel beter wat er is gebeurd. Ik ben erachter gekomen dat het niet gaat om wat er is gebeurd, of om wat ik heb gedaan, maar hoe het is gekomen dat ik tot dat punt ben gekomen. Dit heeft me rust in mijn lichaam gebracht en gaf veel inzicht in de dingen die ik in mijn leven heb gedaan.”

Kevin, 26 jaar

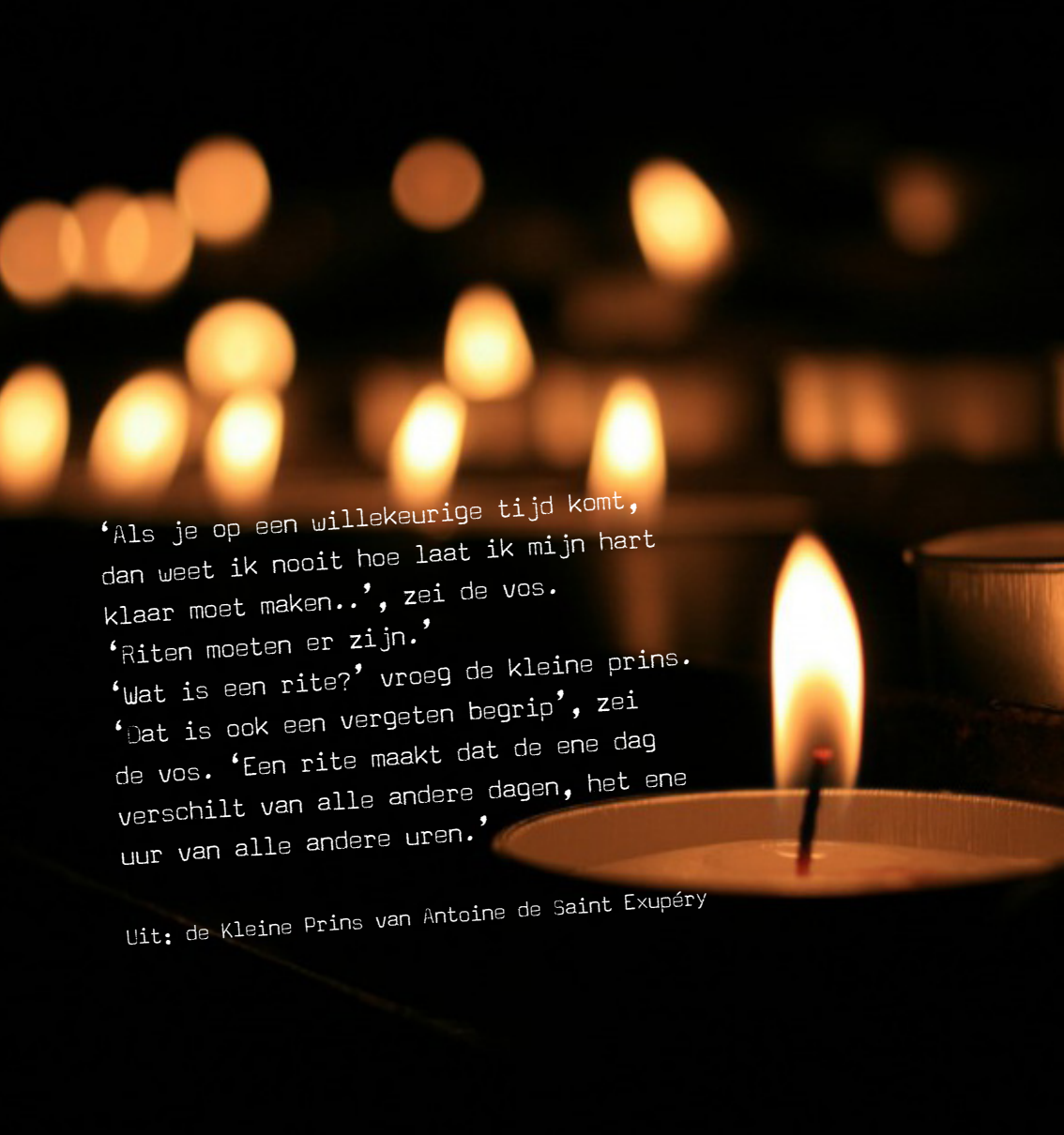

‘Als je op een willekeurige tijd komt, dan weet ik nooit hoe laat ik mijn hart klaar moet maken..’, zei de vos.
‘Riten moeten er zijn.’
‘Wat is een rite?’ vroeg de kleine prins.
‘Dat is ook een vergeten begrip’, zei de vos. ‘Een rite maakt dat de ene dag verschilt van alle andere dagen, het ene uur van alle andere uren.’

Uit: de Kleine Prins van Antoine de Saint Exupéry

Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie

2 Rituele begeleiding

Met rituele begeleiding helpen we je bij het vormgeven van belangrijke momenten in je leven door middel van symbolen, symbooltaal en symbolische handelingen. Rituelen kunnen helpen een overgang te maken naar een nieuwe situatie en hebben vaak een krachtige werking die dieper reikt dan woorden. Rituele begeleiding geeft je de gelegenheid en ruimte om je leven in een ander perspectief te plaatsen.

Home is
where the
Heart
is

Monique van Hoof:

‘Afscheid van een huis’

“Een man is in een crisis terecht gekomen, omdat hij zijn huis heeft moeten verkopen door werkeloosheid. Het huis dat hij zelf heeft gebouwd, staat voor hem symbool voor een veilige plek. Van die plek heeft hij zijn hele jeugd gedroomd omdat hij als kind veiligheid en bescherming miste.
Voor de man betekent het onvrijwillig vertrek uit zijn huis, verlies van het gevoel dat hij in staat is zijn leven zelf in de hand te nemen.

Nadat we samen met zijn naasten hebben stilgestaan bij wat het huis voor hem heeft betekend en wat hij er heeft meegemaakt, nemen we afscheid van het huis:

‘Ik geef je deze kaars als symbool. Ik wens je daarmee toe dat ook je nieuwe huis een veilige plek voor je mag zijn, waar je je thuis voelt met degenen die je dierbaar zijn. Neem hem mee, samen met de goede herinneringen aan dit huis en de trots dat jij dit hebt gemaakt, dat jij hiertoe in staat bent! Ik zeg nadrukkelijk in staat bent. Van deze plek moet je afscheid nemen, maar niet van al je talenten en kwaliteiten. Die laat je niet achter, die neem je gewoon mee en die mag je op je nieuwe plek weer inzetten om het te maken tot een plek van jou, net zoals je het hier ook hebt gedaan. Steek de kaars vaak aan, om de nieuwe plek te verlichten en te verwarmen en om mogelijkheden te vinden waar je ze misschien niet gelijk zult zien.’

Een aantal maanden later loop ik de man toevallig tegen het lijf.
´Dankjewel’ zegt hij me. ‘De kaars brandt vaak.’”

Monique van Hoof is begeleider in levensvragen

‘Voor mij heeft het een belangrijke meerwaarde om de Dienst Levensoriëntatie te betrekken bij belangrijke levensvragen van de cliënt, maar ook van het team en de behandelaren. Vragen die zij hebben in de palliatieve- en terminale fase kunnen besproken worden. Cliënten die een doodswens of een euthanasieverzoek hebben, kunnen hun verhaal kwijt aan een begeleider in levensvragen. En ook het team rondom een cliënt kan zijn verhaal kwijt, bij ingrijpende gebeurtenissen. Vaak gaan we als professional weer verder met de waan van de dag en dan kan het soms erg fijn zijn als er na een paar weken nog eens iemand binnen loopt en vraagt: ‘Hoe is het nu met je?’’

John Castelijns,
verpleegkundig specialist
somatische intensieve zorg

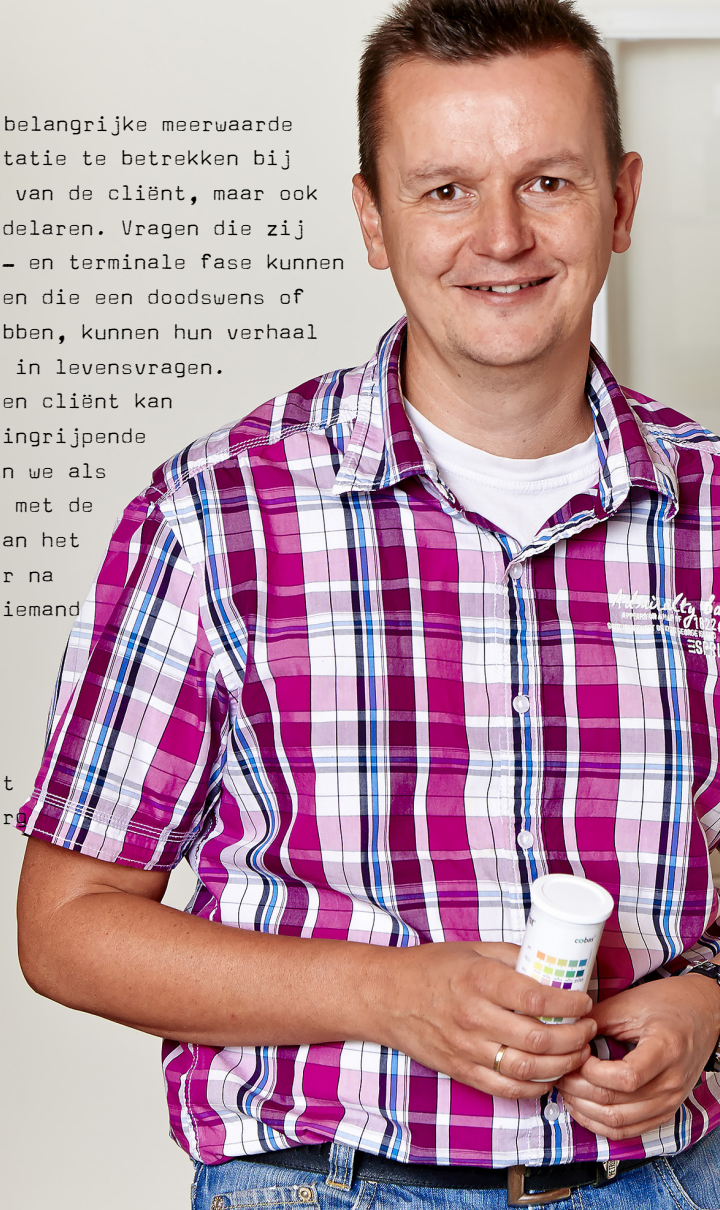

3

Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie

Palliatieve zorg

Begeleiders in levensvragen geven je ondersteuning bij zingevings- en bestaansvragen rondom leven en dood in de palliatieve fase. Wij ondersteunen ook het netwerk van familie, naasten, medebewoners en medewerkers. Daarnaast bieden we deskundigheidsbevordering aan teams en leveren we een bijdrage aan multidisciplinaire reflectie op het gebied van palliatieve zorg.

Henk van de Goor:

‘Ik had geen andere keuze’

“Een man, onder begeleiding van het FACT team, geeft aan dat hij in het perspectief van zijn levenseinde een gesprek wil met een begeleider in levensvragen. Hij vertelt openhartig over wat hem in zijn leven bewoog, hoe hij dit ziet en hoe dat past binnen het beeld dat hij heeft van zichzelf. Hij voelt zich schuldig over de consequenties van zijn handelen, maar zegt geen andere keuze te hebben gehad. Door zijn psychische ziekte is hij vaak in conflict gekomen met anderen en heeft hij al jaren zijn kinderen niet gezien of gesproken.

Het wordt een intens en openhartig gesprek, wat hem ruimte geeft, omdat hij zich niet hoeft te verdedigen. Het geeft hem ook de moed om het contact te zoeken met zijn kinderen.

In de week na dit gesprek bel ik hem op voor een vervolgafspraak. Ik krijg één van zijn kinderen aan de lijn. Hun vader is inmiddels overleden. Boven zijn overlijdensbericht staat bovenstaande zin: ‘Laten we vandaag een weg zoeken, die ons naar morgen brengt’.”

Henk van de Goor is begeleider in levensvragen

'Laten we vandaag een weg zoeken,
die ons naar morgen brengt

'In onze gespreksgroep vind ik de moed
om verder te gaan' Tonnie

Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie

4 Onder de aandacht brengen van zingevings- en morele vragen

Zingevings- en morele vragen zijn vaak verborgen. Zingevingsvragen staan in relatie tot de beleving en betekenis van het ziek-zijn en tot je eigen levensgeschiedenis. Morele vragen gaan over dat wat van belang is in het leven en in de zorg die verleend wordt. Zingevings- en morele vragen zijn zaken waar je niet gemakkelijk en meestal indirect over spreekt. Sensibilisering voor zingevings- en morele vragen gaat over het gevoelig maken voor en leren herkennen van bestaansvragen en waarden en normen die in het verlenen van zorg in het geding zijn.

'Wat voor mij belangrijk is en meerwaarde heeft in de huiskamergesprekken, is dat bewoners en medewerkers samen praten over zaken die belangrijk zijn in het leven. Dit doen we op basis van gelijkwaardigheid. Het is goed om openheid en vertrouwen te ervaren. Sommige mensen dachten dat de gesprekken over religie zouden gaan, omdat de begeleider in levensvragen de gesprekken begeleidt. Dit was voor hen een drempel om aan te schuiven. De onderwerpen waarover we praten, zijn echter niet religieus, maar gaan bijvoorbeeld over hoe het is om hier te wonen, of hoe leuk het is om elkaar een compliment te geven en/of te ontvangen.'

Hella van 't Hof, verpleegkundige Vonder

'Bij de zingevingsgroepen ontstaat er een band van vertrouwen waardoor mensen de waarde van zichzelf zien, maar ook van de ander. Ze ondersteunen elkaar waardoor groei en verbinding ontstaat'

Miep van Rijs – activiteitenbegeleider

Monique van Hoof:

‘Boterham met hagelslag’

“Op de woonafdeling voor ouderen zitten de bewoners klaar voor het huiskamergesprek. Eén van de bewoners vertelt dat ze op vakantie gaat naar Noord-Holland. Haar gezicht straalt. Ze vraagt een verpleegkundige of ze een lunchpakket wil maken. Ik vraag mevrouw wat ze het lekkerste vindt op de boterham. ‘Hagelslag’, antwoordt ze. ‘Deze is straks zo zacht geworden op de boterham, net als vroeger op school’, zeg ik. Een andere dame zegt: ‘Dat klopt, maar ik vond dat nooit zo lekker. Wel vond ik een boterham met gebakken ei altijd heerlijk. Ik heb dat ook altijd voor mijn kinderen gemaakt, daar genoten ze van.’

Het lunchpakket is klaar en de verpleegkundige vertrekt. Een andere bewoner mengt zich ook in het gesprek en zegt dat ze altijd heel veel voor haar kinderen heeft gedaan. Ze staart voor zich uit en denkt na. Het is stil. ‘Weet je’, zegt ze na een poosje, ‘ik voel me nu steeds tekortschieten naar mijn kinderen, ik heb voortdurend het gevoel niets goed te doen of goed te hebben gedaan. Maar ik heb veel voor ze gedaan: stapels boterhammen gesmeerd, hun kleren gewassen, ik ben opgebleven als ze ziek waren…. Aan mijn inzet heeft het niet gelegen. Ik had ze altijd vooraan staan en dat heb ik nog steeds. Als ik die ellendige stemmingswisselingen nu eens niet had gehad.’ Er blinkt een traan in haar ooghoek. ‘Maar misschien mag ik toch een beetje trots zijn, ik heb een goede moeder willen zijn. En als het kon, was ik het ook.’”

Monique van Hoof is begeleider in levensvragen

Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie

5 Ethische reflectie en moreel beraad

Moreel beraad is een gestructureerd en methodisch groepsgesprek. Medewerkers bespreken met elkaar een morele kwestie naar aanleiding van een concrete ervaring, met de bedoeling te komen tot gezamenlijke besluitvorming over de juiste handelwijze of de juiste houding in zo'n kwestie. Deze gesprekken hebben als doel de morele competenties van medewerkers te vergroten en de eigen visie op goede zorg met collega's te delen. Ethische reflectie bevordert de professionaliteit van medewerkers en de motivatie van medewerkers om het werk in de geestelijke gezondheidszorg bevlogen te blijven doen.

'Mijn roos is veel belangrijker dan alle andere rozen, omdat ik haar water heb gegeven, en haar onder een stolp heb gezet; omdat ik haar heb beschut met een kamerscherm en de rupsen voor haar heb gedood (behalve een enkele hier en daar, voor de vlinders); omdat ik haar klachten en haar gesnoef en zelfs haar zwijgen heb aangehoord; omdat zij mijn roos is.'

Uit: de Kleine Prins van Antoine de Saint Exupéry

'Het moreel beraad veranderde ons denken over lastige kwesties'

Team Langdurende Zorg en Wonen (LZW), Coudewater:

‘We weten beter wat te doen’

“Een tijdje terug hebben we een moreel beraad gehouden met het team rondom een thema wat speelde. Ondanks de vele overleggen en het afgesproken beleid bleef het soms wringen. Door het moreel beraad zijn we op een open en veilige manier met elkaar in gesprek gegaan. Omdat we niet met elkaar in discussie mochten gaan, kon je echt horen waar andere teamleden mee worstelden, ook al weet je over het algemeen wat er speelt.
Het gesprek gaf rust en duidelijkheid. We weten beter wat te doen. Het onderwerp wordt veel minder dan voorheen besproken in het teamoverleg. Daardoor hebben we meer tijd voor andere zaken, die ook belangrijk zijn. Door het moreel beraad is er echt iets veranderd in het gezamenlijk denken over lastige kwesties.”

Team Langdurende Zorg en Wonen (LZW), Coudewater

In onze zorgvisie spelen ook filosofische aspecten een rol. Begeleiders in levensvragen kunnen een bijdrage leveren aan de ontwikkeling en totstandkoming van deze zorgvisie en aan het vertalen hiervan in beleid. Begeleiders in levensvragen maken deel uit van de commissie wetenschappelijk onderzoek, de kerngroep hulp bij vrijwillige levensbeëindiging en de commissie palliatieve zorg.

6

Zes aandachtsgebieden van de dienst levensoriëntatie

Beleidsontwikkeling van de organisatie

ERVARINGSVERHAAL

Henk Hanegraaf:

‘Een goed beleid kan suïcides voorkomen’

“Levensoriëntatie kan niet ontbreken binnen een ggz- instelling. Psychiatrische aandoeningen hebben altijd grote impact op de cliënt en zijn omgeving. Zingevingsvragen komen dan vaak naar boven: ‘waarom ik, waarom moet mijn familie dit overkomen, hoe moet het nu verder?’ Al deze vragen komen aan de orde in gesprekken met de behandelaar, maar vaak is er ook behoefte aan een gesprek met een begeleider in levensvragen.

Eén van de belangrijkste aandachtspunten binnen de ggz is suïcidepreventie. Hoe voorkomen we dat patiënten in eenzaamheid tot deze veelal pijnlijke daad komen? Een goed beleid over vrijwillige levensbeëindiging kan suïcides voorkomen. De dienst levensoriëntatie heeft zowel bij de suïcidepreventie, als bij de vrijwillige levensbeëindiging een belangrijke rol. Eén van de begeleiders in levensvragen is lid van de kerngroep vrijwillige levensbeëindiging. Dit is een voorbeeld waarmee zij een bijdrage leveren aan de beleidsontwikkeling van GGZ Oost Brabant.“

Henk Hanegraaf is geneesheer-directeur

‘Grote mensen houden van cijfers. Wanneer je hun vertelt van een nieuwe vriend vragen ze nooit het belangrijkste. Ze zeggen nooit: ‘Hoe klinkt zijn stem? Van welke spelletjes houdt hij het meest? Verzamelt hij vlinders?’ Maar ze vragen: ‘Hoe oud is hij? Hoeveel weegt hij? Hoeveel broertjes heeft hij? En hoeveel verdient zijn vader?’ Dan pas vinden ze dat ze hem kennen.’

Uit: de Kleine Prins van Antoine de Saint Exupéry

Colofon

Zin doet leven is een uitgave van de Dienst Levensoriëntatie van GGZ Oost Brabant en is bedoeld om cliënten, hun naasten en medewerkers inzicht te geven in de rol en betekenis van de Dienst Levensoriëntatie voor de herstelondersteunende zorg die de medewerkers binnen onze organisatie bieden.

Redactie: Henk van de Goor, Sanne Graste, Monique van Hoof, Anouk Suurs (eindredactie)
Opmaak: Ton Rutten
Fotografie: Wim Hollemans, Lois Pagie en Ton Rutten
Vormgeving: PlanC, 's-Hertogenbosch
© Communicatie GGZ Oost Brabant 2015

In verbinding met ons?

De begeleiders in levensvragen zijn op elke locatie van GGZ Oost Brabant aanwezig. U, als client, naaste, medewerker of team, kunt met ons in contact komen via de receptie van de locatie of via e-mail: levensorientatie@ggzoostbrabant.nl | www.ggzoostbrabant.nl

Met dank aan collega's en cliënten voor hun bijdrage & uitspraken.

ISBN nummer 978-90-822851-1-6

‘Ik heb het opgegeven
te zijn zoals ik ben.
Ik groei maar mee
met wie ik worden zal.
Af en toe hoor ik
Dat iemand zegt
hoe mooi ik ben.
In mijn schaduw
gebeuren dingen
die de moeite waard zijn.’

Tjitske Jansen